

Обичај сахрањивања фрагмената живописа и делова архитектонске пластике

АЛЕКСАНДРА ЈУРИШИЋ

Последњих година изведена су бројна и обимна археолошка ископавања на просторима манастирских целина или на црквеним грађевинама. Резултати истраживања указују на многобројна нова сазнања, која су подстакла постављање бројних проблема везаних за живот средњовековних манастира, подједнако значајних за решавање историјског и културног збивања, као и за уметничка остварења која осветљавају религиозни и свакодневни живот ових заједница.

У низу нових момената утврђених археолошким ископавањима, издваја се појава налаза веће количине фрагмената живописа и комада архитектонске пластике који су, из било каквог разлога, одвојени од зида црквене грађевине. Ти комади живописа и обрађеног камена су налажени груписани и склоњени на одређено место у цркви, конацима или манастирским портама. Заједничка особина ове врсте налаза је изражена брига да буду сачувани од даљег уништења. Сама појава, која није ретка, тражи објашњење због чега је тако поступљено.

Црква св. Петра и Павла у Жичи

Током испитивачких радова, извршених у малој цркви у порти манастира Жиче,¹ дошло је до налаза веће количине фрагмената живописа. На простору наоса (сл. 1), испод нивоа пода у слоју здравице, глинасте жућкасте земље, издвојио се, у горњем нивоу, отвор овалне јаме испуњене слојем смеђе земље. Цела шупљина је била попуњена већим и мањим комадима живописа. Њена дубина је износила

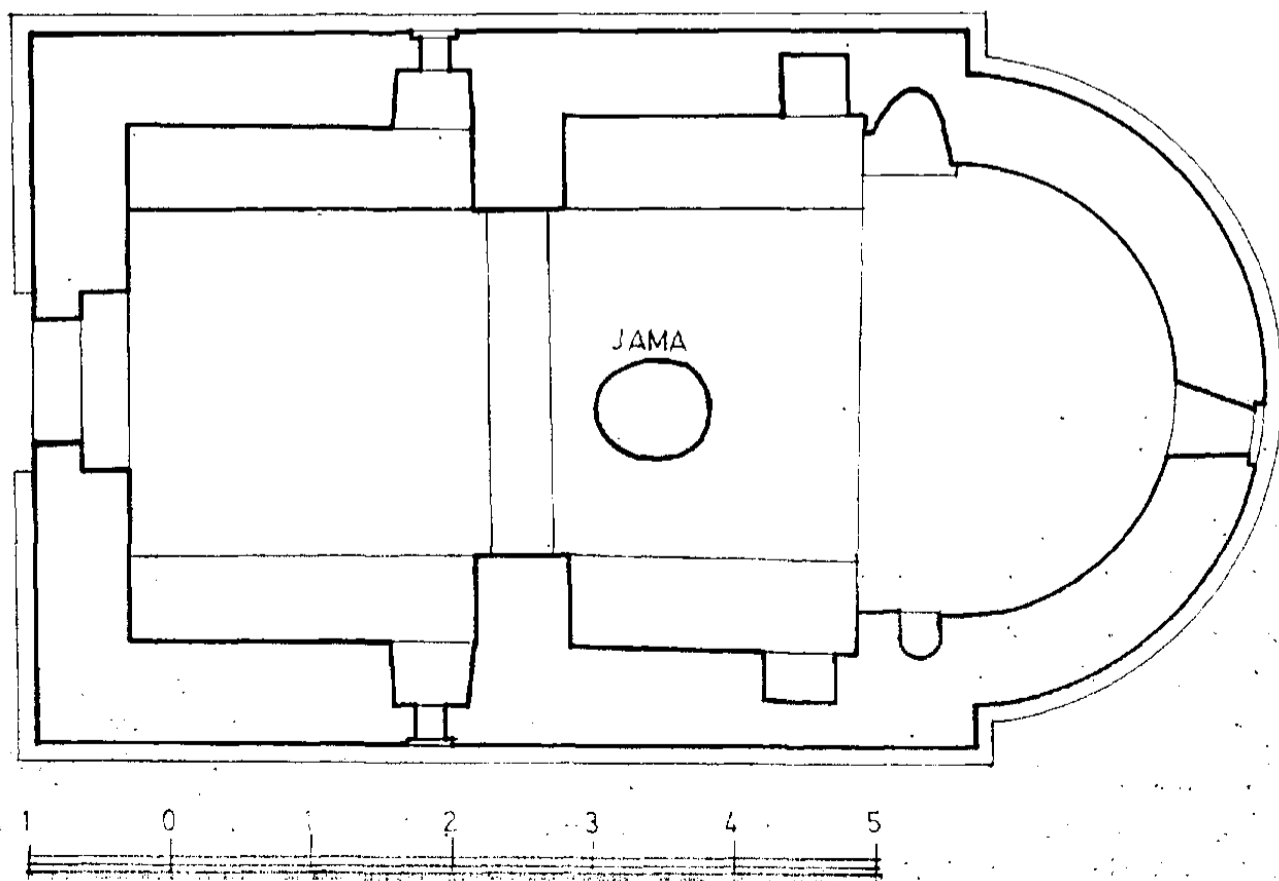
1,30 m, док је у најширем делу пречник шупљине варирао од 0,80 до 0,70 m. Са унутрашње стране уз руб лежали су комади који су припадали одеждама сликаних фигура из више композиција или једнобојних подлога. Централни део јаме био је попуњен фрагментима изузетно лепо сликаних инкарната и делова руку које благосиљају, односно држе крстове или свитке. Остали слободан простор реципијента био је попуњен богато стилизованом орнаментиком медаљона. Сви нађени фрагменти су сликаном површином били окренути на доњу страну, тако да је бојени слој био заштићен. Простор међу фрагментима био је попуњен фино пречишћеним песком. Изнад јаме у нивоу подлоге за под цркве, овална површина отвора била је прекривена већим речним камењем, па је преко тога насут слој песковите земље, као подлога за подне плоче. Овако одложени и заклоњени фрагменти живописа били су потпуно обезбеђени од оштећења.

Приликом пражњења јаме установљено је да је велика количина фрагмената припадала низу медаљона са деловима ликова светаца (сл. 2), од којих су поједини нађени са очуваним сигнатурама, исписаним белом бојом на плавој подлози (сл. 3). Остали део налаза садржи велику количину изузетно лепо сликаних лица светаца (сл. 4 и 5), делова руку које благосиљају или држе крстове, свитке и књиге; за-

¹ Археолошке испитивачке радове је извршила, 1977. године, у склопу реализације пројекта Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, за санирање и конзервацију цркве, Александра Јуришић, археолошког Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду.

Сл. 1. Жича, црква св. Петра и Павла, основа (снимио арх. Вељко Вучковић)

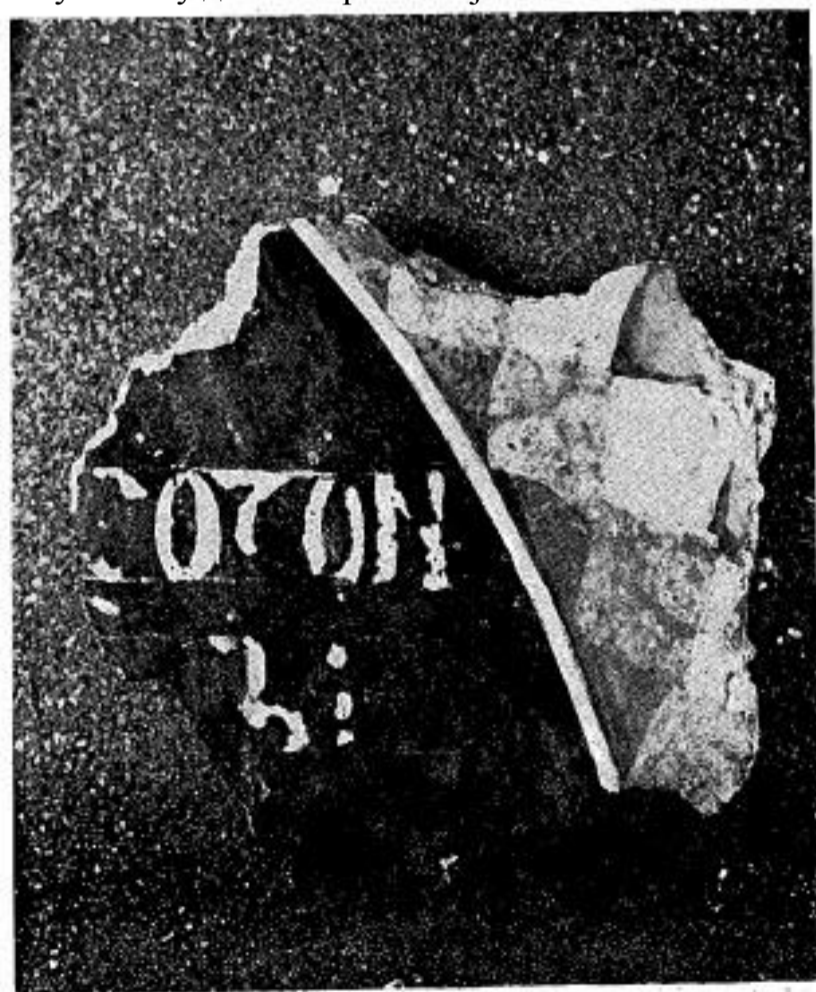
Sig. 1: Žiča, Eglise de Saint Pierre et Paul, plan (relevé fait par Varch. Veljko Vučković).

Сл. 2. Жича, црква св. Петра и Павла, фрагменти стилизованих орнамената медаљона (фото Завод за заштиту споменика културе у Краљеву)
 Fig. 2. Žiča, Eglise de Saint Pierre et Paul; fragments des ornements stylisés des médaillons. (photo de l'Institut pour la protection des monuments culturels à Kraljevo).

тим, комаде са представама драперија и богато бисером украшених одела. Количина нађених фрагмената и пажња са којом су стављени у јаму, омогућили су да се изврши спајање и кон-

Сл. 3. Жича, црква св. Петра и Павла, фрагмент са сигнатуром свеца у медаљону (фото Завод за заштиту споменика културе у Краљеву)
 Fig. 3. Žiča, Eglise de Saint Pierre et Paul, fragment avec le sigle d'un saint dans le médaillon. (photo de l'Institut pour la protection des monuments culturels à Kraljevo).

зервација овог изузетно драгоценог дела непознатог живописа.² Прво прелиминарно временско опредељење би одговарало XIV веку.³ Овако датовање одређује време настанка цркве. Моменат када је дошло до одвајања сликане површине од зида, тешко је одредити. Сигурно је да у време касније обнове пали живопис није уништен, већ пажљиво склоњен у јаму за то припремљену. Склањање живописа могло је једино да се изврши током обнављања, односно пре постављања пода.

Није познат узрок због кога је живопис одвојен од зида. Могуће је да се то десило при нагом рушењу зидова или намерним скидањем са растреситих зидова током обнове црквене грађевине.

Северна капела старије једнобродне базилике у Грацу

Током археолошких ископавања откривена је северна капела старије једнобродне цркве,⁴ на северозападној страни од цркве манастира Гра-

² Конзерваторски третман и презентацију извршила је Зденка Живковић, сликарконзерватор, током 1978. и 1979. године. Конзервирани живопис данас се налази у манастиру Жичи.

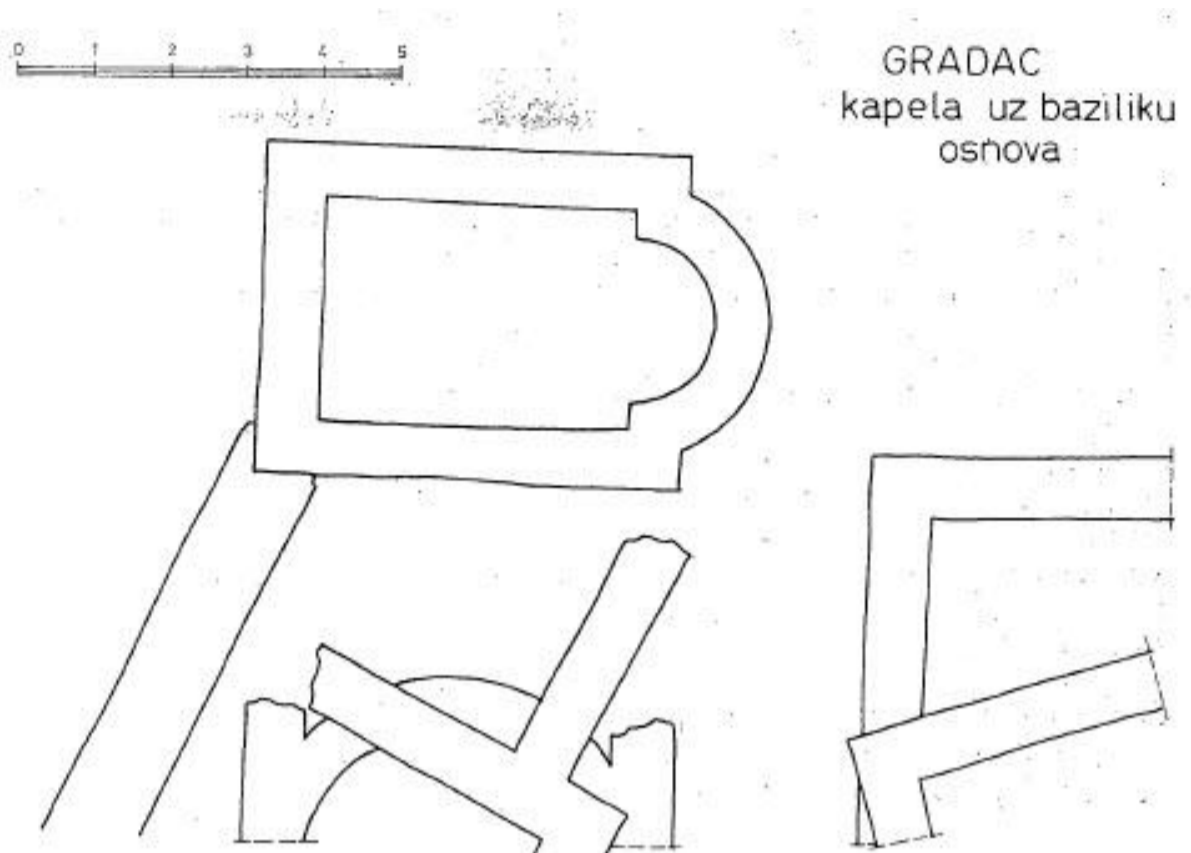
³ Прелиминарно датирање нађеног живописа извршио је Радомир Станић, историчар уметности.

⁴ Археолошке испитивачке радове у склопу пројекта за конзервацију и рестаурацију манастира Граца извршила је током 1962. до 1972. г. Александра Јуришић, археолог.

Сл. 4. Жича, црква св. Петра и Павла, фрагменти лика свеца (фото Завод за заштиту споменика културе у Краљеву).

Fig. 4. Žiča, Eglise de Saint Pierre et Paul, fragments de la figure d'un saint. (photo de l'Institut pour la protection des monuments culturels à Kraljevo).

ца, који је подигла Јелена Анжујска, жена краља Уроша I (сл. 6). Апсидални простор порушене капеле био је испуњен већим и мањим комадима дебелог малтера на којима је очуван плаво бојени фрескослој, преко кога је белим словима исписан већи текст (сл. 7). Цела површина апсидалног простора је попуњена фрагментима натписа, измешаним са мањим комадима на којима су били живописани ликови светаца. Међу овим комадима издваја се фрагмент са Христовим ореолом. Очуваност нађених фрагмената и димензије комада су нам омогућили да утврдимо да је у питању натпис чији је почетак био обележен малим, бело сликаним

Fig. 6. Gradac; plan de la chapelle de la basilique (relevé fait par l'arch. O. Kandić).

Сл. 7. Градац, капела базилике, фрагмент натписа (снимила А. Јуришић, са дијапозитива преснимио Р. Живковић)

Fig. 7. Gradac; chapelle de la basilique, fragment de l'inscription. (Photo prise par A. Jurišić, reproduction de la dia positive fait par R. Živković).

Сл. 3. Жича, црква св. Петра и Павла, фрагмент са сигнатуром свеца у медаљону (фото Завод за заштиту споменика културе у Краљеву)

Fig. 5. Žiča, Eglise de Saint Pierre et Paul, fragments de la figure d'un saint.

(photo ae l'Institut pour la protection des monuments culturels à Kraljevo).

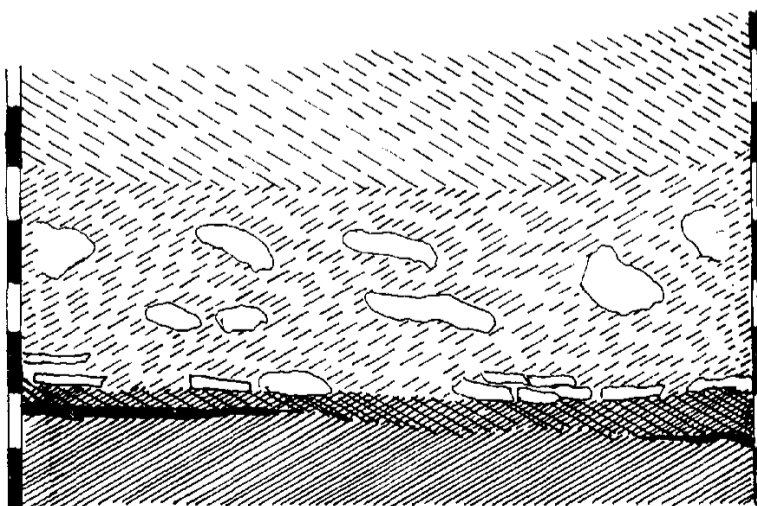

крстом, а завршетак речју амин. Као и у цркви св. Петра и Павла у Жичи, сликана површина нађеног живописа је била окренута бојеним слојем на доњу страну. Преко фрагмената малгера са сликаном површином, по целој шупљини апсиде, набачен је слој шута од порушених зидова. Овај слој је чинио супструкцију правоугаоне зидане базе за звонару. Звонара је била, на основу очуваног дела базе, димензија 3,90 X 5,45 m. Доњи део звонаре је пуно зидан, у техници трпанца, од камења раније коришћеног за градњу. Лице базе је изидано у два реда квадера сиге. База за звонару је у потпуности покривала површину апсиде капеле, где су склоњени фрагменти са текстом, као и остали комади са ликовима светаца. Овако сачињен заштитни слој је несумњиво штитио делове текста значајног по садржини.

Због карактеристика сликарског стила, налаз се може одредити у крај XIII и почетак XIV века.⁵ За сада је тешко рећи са којег зида и из које црквене грађевине потичу натпис и остали делови живописа. Тек када се започети конзерваторски захват заврши моћи ће се поуздано одговорити, да ли је тачна претпоставка да је ово део живописа из централне цркве манастирске целине у Грацу. Могуће је дати објашњење када је дошло до прикупљања фрагмената и њиховог складирања на простор апсиде, узимајући у обзир да је постоље за звонару било саграђено у време последње обнове манастира, коју је извео рашки митрополит Висарион од 1586. до 1608. године.⁷ Тада је сигурно северна капела била срушена, те је њен олтарски простор био право место за склањање делова живописа. Они су највероватније били прикупљени при рашчишћавању делимично разорене Јеленине задужбине. У то време сви остали култни објекти манастира Граца — најстарија базилика, северна капела и пећинска црква на западној страни, сем цркве св. Николе на југоисточној страни — били су у рушевинама.⁸ Од пет наведених цркава у време последње

Сл. 8. Студеница, конак из 1927. године, профил кроз културне слојеве (цртеж А. Јуришић)

Fig. 8. Studenica, konak de 1927, profil à travers les couches culturelles, (dessin de A. Jurišić).

обнове, крајем XVI и почетком XVII века, могле су само да буду поправљене Јеленина задужбина и црква св. Николе. Ова друга је по својим димензијама тако скучена да је тешко поверовати да налаз потиче из ње. Тек пошто су фрагменти са остацима текста склоњени у простор капеле, приступљено је припремању простора за градњу звонаре. Тако је постоље за звонару, од два реда квадера, имало улогу заштитног слоја. Као и у ранијим случајевима, комади живописа и њихов положај, у коме су при ископавању затечени, омогућили су да се предузме конзерваторски захват на састављању и њиховој презентацији.

Црква у Панику

До сада описани услови налаза живописа су врло слични налазу из цркве у Панику, у долини Требишњице.⁹ Тамо је живопис цркве из XII века склоњен у гробницу, која је била опљачкана и ван употребе, а припадала је II фази градње. После смештаја комада живописа у шупљину гробнице улаз у гробницу је био зазидан. На овај начин је овде извршено обезбеђење од могућег оштећења. Претпостављено време рушења цркве из III фазе градње одговара XV веку, када су се водиле борбе на овом подручју.¹⁰

⁵ Прелиминарно датирање нађеног натписа извршио је Радомир Николић, историчар уметности.

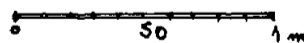
⁶ Конзерваторске радове на фрагментима натписа врши Радомир Петровић, сликарконзерватор у Атељеу Републичког завода за заштиту споменика културе.

Ђ. Бошковић—С. Ненадовић, *Градац*, Београд 1951, 9.

⁸ Непубликовани материјал, документација Републичког завода за заштиту споменика културе.

⁹ М. Popović, *Crkvina u Paniku*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovina*, Nova serija, sv XXVII—XXVIII, *Arheologija*, Sarajevo 1978, 347—363.

¹⁰ Наведено дело, 361.

- слој субструкције по да конака из 1927. 9
- слој шута изнад старијег по да
- слој požara ugljenisano drvo
- слој медје земље
- здравца

За сва три наведена налаза живописа, време склањања одговара периоду од XV до XVII века. У Грацу и Жичи то је време обнове, док о могућој обнови у Панику нема података.

Порта манастира Студенице

На северној страни порте манастира Студенице, нађена је већа количина фрагмената фресака¹¹ у јаму намерно копану за смештај делова оштећеног живописа, одвојеног са зидова Радослављеве припрате. Претпоставља се да је овај налаз склоњен у јаму у доба обнове Студенице, 1840. године.¹² На жалост, о самом начину полагања фрагмената у јаму нема довољно података, те нисмо у могућности да извршимо поређење са раније описаним поступком око смештаја драгоцених остатака средњовековног сликарства.

Средњовековни град Крушевац

Нешто је измењена ситуација у случају налаза живописа из цркве Лазарице у Крушевцу.¹³ Током археолошких радова на простору североисточно од цркве Лазарице према донжон-кули, испод дебелог слоја хумуса, лежао је слој малтерног шута са унутрашњих и спољних зидова цркве. Утврђени слој малтера налазио се на већем простору, на нижој коти од осталог терена. Слојем малтера тло је изравнато, а дебелом слојем хумуса било је потпуно прекривено. Утврђена дебљина слоја малтера износила је 0,40 до 0,50 m. Испитивана је само површина 10 X 5 m. Ова нивелација тла могла је бити изведена за време реконструкције цркве, првих деценија двадесетог века.¹⁴ Тада је обијен преостали живопис са зидова цркве, као и са сликаних фасада. За време археолошких радова 1962. године извршено је разврставање нађених фрагмената у три групе.¹⁵ Првој групи припадају комади живописа из унутрашњости цркве; другу групу чине комади малтера сликане фасаде, док је у трећој групи малтер без сликаног слоја.

Уочљива је разлика у приступу смештаја фрагмената живописа у наведеним случајевима. Поступак са живописом који је склоњен у време од XV до XVII века несумњиво је савеснији, запажа се изузетна брига око обезбеђења од даљег оштећења, док је у случају налаза у Студеничкој порти и Крушевачком граду, уочљива немарност. Стиче се утисак да је у овом последњем једино било битно да одабрано место буде довољно близу цркве, односно посвећеним просторима.

Сл. 9. Студеница, конак из 1927. године, фрагмент мермерне пластике (фото А. Јуришић)

Fig. 9. Studenica, konak de 1927, fragment d'ornement plastique en marbre, (photo A. Jurišić).

Студенички конак из 1927. године

Комади мермерне декорације из Богородичине цркве у Студеници, припадају такође, врсти налаза према којима су јасно изражене брига и пажња у одабирању места где ће бити склоњени. Већа количина комада прозорских украса са стилизованим акантусовим лишћем, са лучних, вертикалих и хоризонталних површина, затим делови мањих стубова, оштећени композитни капител са фигуралном представом главе брадатог старца, део животињске шапе и остали комади, нађени су у југозападном углу испод равни пода конака грађеног 1927. године.¹⁶ Обављени испитивачки радови су показали да је овај конак подигнут изнад остатака старије порушене грађевине, са више фаза градње. Југозападни угао веће просторије у приземљу конака, био је погодан да се ту оставе вредни украси главне црквене грађевине манастира Студенице. Из старије фазе градње у овом углу је очуван део пода на који су положени комади мермерне пластике. До нивоа новог пода, да би се изравнала површина, насут је слој грађевинског шута, који је чинио подлогу пода савременог конаку из 1927. године (сл. 8). Нови

¹¹ С. М. Ненадовић, *Закопане фреске Радослављеве припрате у Студеници*, Република од 23. новембра 1954. г.; С. М. Ненадовић, *Како изгледа Радослављева припрата и шта се догодило са њеним фрескама*, Студенички проблеми, Саопштења III, Београд 1957, 79—82.

¹² *Наведено дело*, Студенички проблеми, 82.

¹³ А. Ј. Ч. Ј. *Резултати археолошких испитивачких радова у Крушевцу*, период 1961—1972. г. Археолошки преглед 4, Београд 1962, 289—306; А. Јуришић, *Резултати археолошких испитивачких радова у Крушевцу*, Средњовековни ниво, Саопштења IX, Београд 1970, 295—306.

¹⁴ В. Ристић, *О живопису цркве св. Стефана у Крушевцу*, Рашка баштина 1, Краљево 1975, 59—64, сл. 1, 4, 5.

¹⁵ Документација тока ископавања налази се у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду.

¹⁶ М. РаданЈовин, *Студеница*, Саопштења XII, Београд 1979, 159; Археолошке радове у 1972. години извршила Александра Јуришић, археолог.

Сл. 10. Студеница, конак из 1927. године, капител (фото А. Јуришић)

Fig. 10. Studenica, konak de 1927, Chapiteau (photo A. Jurišić).

Сл. 11. Студеница, конак из 1927. године, капител са представом брадатог старца (фото А. Јуришић)

под је потпуно обезбедио делове архитектонске пластике од даљег могућег оштећења. Одговор на раније постављено питање, са којег објекта би могли да потичу нађени комади мермерног украса, у овом случају је јасан. То су делови декоративне пластике са Богородичине цркве, јер је на њима врло изражен карактер романичке пластике (сл. 9, 10, 11). Остало је отворено питање којој бифори или олтарској прегради припадају, односно, да ли су то можда, делови богато обрађеног простора изнад ктиторске гробнице. Детаљна анализа нађене мермерне пластике није предмет нашег излагања.

Овде нису обухваћени фрагменти живописа који је опао или порушени делови декоративних украса црквених грађевина, налажени у слојевима рушевина. Таквих случаја има много. Они су неминовност зуба времена или драматичних ратних збивања. При археолошким истраживањима, неопходно је да се и њима поклони одговарајућом пажњом због научног, културног, историјског и уметничког квалитета, а посебно због могућности да се искористе код конзервације и рестаурације споменика.

Разлог због кога је приступљено излагању и објављивању ове врсте налаза, чини нам се, да има дубљи смисао од користи коју пружа проучавању уметничког стваралаштва, као и обогаћивању фонда фрескосликарства или мермерне декорације.

Чињеница је да су нађени фрагменти живописа и декоративна пластика саставни делови црквене грађевине, која је, према црквеним правилима, била освећена на почетку градње и по завршетку, онда када је била потпуно опремљена за богослужење.¹⁷ Према старим требницима, при архијерејском освећивању цркве, миром су се помазивали часна трпеза, зидови храма, постављале су се мошти под часну трпезу и освећивала са плаштаница.¹⁸ За нас је занимљив податак о помазивању зидова, што значи да су биле освећене и све исликане зидне површине, као и делови на којима су се налазили камени пластички украси. Освећивањем зидних површина црквена грађевина стиче својство светиње, која се изузетно поштује и чува од недоличног поступка и скрнављења. Због ратних недаћа, зуба времена, катастрофалних природних појава или чега другог, дошло је до рушења цркве, а тиме до опадања малтера са фрескослојем, или одвајања комада мермерне пластике са прозора, портала и осталих украсених површина. Касније, у повољнијем вре

¹⁷Л. Мирковић, *Православна литургија*, друго издање, Београд 1967, 196, 203, 218.

¹⁸Наведено дело, Архијерејско освећивање храма. 211.

мену, при обнављању цркве, такође се бринуло о њеним порушеним освећеним деловима. Према црквеним правилима, као што смо раније рекли, цела црква, са свим украсима, освећивањем постаје светиња, те је према њој примењиван поступак, као и према освећеним предметима који су коришћени искључиво у току култног обреда. Овакав став се јасно уочава код описаних налаза. У време обнове фрагменти живописа и архитектонске пластике су скупљани и складиштени. За њих је одређивано место где ће бити склоњени и заштићени од могућег уништења или било каквог немарног поступка. Религиозна приврженост и поштовање светиње, били су видно изражени у времену XV—XVII века, када су склоњени фрагменти живописа у Жичи, Градцу и Панику. За њих су одабирана изузетно важна и истакнута места, наос цркве у Жичи, апсида капеле у Градцу и гробница из меморијалне грађевине у склопу паничке цркве. Пажњи, са којом је приступљено складиштењу, за нас драгоцених делова уметничког стваралаштва средњовековног мајстора сликара или каменорезца, треба да захвалимо што је наше сазнање обogaћено, а сам споменик допуњен новим вредностима. Овакав обичај је постојао и код замењивања оштећених или ислужених икона, антиминос и осталих црквених предмета.¹⁹ Старе и оштећене плаштанице су у раним хришћанским временима бивале закопаване. Претпоставља се да је овај обичај преузет из старозаветне праксе. Старе, јеврејске књиге,

када више нису биле за употребу, бивале су сахрањиване.²⁰

Упоређујући поступак код одабирања места где ће бити смештени, положај одложених фрагмената живописа са бојеним слојем на доњој страни, њихово обезбеђење слојем песка или растресите земље, па постављање новог пода или зидање новог објекта изнад, добија се утисак изразите сличности, са начином сахрањивања умрлог. На жалост, нисмо у могућности ни да предпоставимо, да ли је постојао било какав обред приликом сахрањивања фрагмената живописа или делова архитектонске пластике. Исто тако нам је непознато како су сахрањивани антиминоси или остали ислужени црквени предмети.

Овим излагањем била нам је намера да скренемо пажњу истраживачима на могућност налажења ових предмета и да укажемо на потребу да током будућих ископавања и ови налази буду третирани подједнако са свим осталим покретним налазима. Нађени фрагменти живописа и архитектонске пластике обogaћују фонд уметничког стваралаштва, а тиме допуњују вредност и изузетност средњовековних споменика.

¹⁹С. Душанић, *Антиминс као научни објекат*, Црква, Календар Српске православне цркве за 1947. годину, 60—63.

²⁰Наведено дело, 61.

Coutumes d'enterrement des fragments de peinture murale et des parties d'ornements architecturaux

ALEKSANDRA JURIŠIĆ

Les résultats des recherches archéologiques dans des ensembles monastiques et les églises du Moyen âge. ont attiré notre attention sur le phénomène d'enterrements de fragments de peinture qui, pour n'importe quelle raison, ont été séparés de leur base initiale.

De telles trouvailles ont été constatées à l'église des saints Pierre et Paul à Žiča, au monastère de Gradac, à l'église de Panik, le monastère de Studenica et dans l'enceinte de la ville médiévale de Kruševac.

Eglise des saints Pierre et Paul à Žiča

Lors d'une restauration ultérieure de l'église, on entreprit l'enterrement des parties de peintures murales datant de l'époque de la construction de l'église, dans le fossé creusé spécialement dans ce but, à travers une couche de terre vierge, dans l'espace du naos. Dans le fossé dont le diamètre est

0,70 m., sur 0.80 m., la profondeur 1,30 m., on a attentivement posé des morceaux de couches de fresques dont les surfaces colorées étaient tournées vers le bas. Parmi les petits fragments retrouvés se font remarquer des parties de carnation des personnages, avec des ornements richement stylisés autour des médaillons, des habits ornés de perles et de la couleur unie des fonds des tableaux. D'après ses caractéristiques, la peinture appartiendrait au XIVe siècle.

La chapelle nord de la basilique ancienne à une nef au monastère de Gradac

Dans une phase de la dernière restauration de l'église d'Hélène d'Anjou, à la fin du XVIe siècle et le début du XVIIe, on entreprit la mise à l'écart des peintures détachées de cette église et celles-ci furent enterrées dans l'espace de l'abside de l'autel de la

chapelle nord de la basilique ancienne à une nef. Audessus de la couche de décombres avec des fragments de peinture, on construisit une base rectangulaire avec un clocher. Ces fragments de peinture forment une partie de l'inscription peinte en couleur blanche sur un fond bleu. L'inscription contient le texte de la prière à la Vierge. D'après ses caractéristiques, il appartient à la fin du XIIIe, commencement du XIVe siècle.

Eglise à Panik

Dans l'église à Panik, dans la vallée de Trebišnjica, la peinture écroulée de l'église du XIIe siècle est enterrée dans un caveau de la plus ancienne phase de construction, caveau qui a été pillé.

Parvis du monastère Studenica

Dans le parvis de l'église de Studenica, dans le fossé expressément construit dans ce but, furent déposés les morceaux de peinture de l'exonarthex de Radoslav.

Ville médiévale de Kruševac

La peinture détachée des murs de Lazarice, fondation du prince Lazare, est enterrée tout près de l'église, du côté nord, face au donjon.

Konak de 1927 au monastère de Studenica

Le sol du konak de 1927, du monastère de Studenica, recouvre la trouvaille d'une grande quantité d'ornements architecturaux romans, provenant de l'église de la Vierge.

Tous les faits mentionnés démontrent le souci et l'attention prêtés aux diverses parties des bâtiments d'églises qui par leur consécration étaient élevées dans leur ensemble au rang d'objets sacrés. Le même traitement fut appliqué depuis les temps les plus anciens du christianisme, non seulement aux fragments de peintures et des morceaux de sculptures décoratives, mais aussi aux autres objets liturgiques endommagés et non utilisables. Pour que tous ces objets soient protégés d'un traitement indigne, ils furent enterrés.